

КОНВЕРГЕНЦІЯ ТА ДИВЕРГЕНЦІЯ ЯК ТРАНСПОЗИЦІОГЕННІ ФАКТОРИ СЕМАНТИКО- ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ІМЕННИКА

У статті розглядаються явища конвергенції й дивергенції як формально-семантичні феномени, що зумовлюють транспозицію семантико-граматичних значень іменника. Автор доводить, що конвергенція пов'язана із синкретизмом афіксів, а дивергентні явища – з низкою семантичних і словотвірних процесів.

Ключові слова: семантико-граматичні категорії, конвергенція, дивергенція, транспозиція.

В статье рассматриваются явления коневергенции и дивергенции как формально-семантические феномены, приводящие к транспозиции семантико-грамматических значений имени существительного. Автор доказывает, что конвергенция связана с синкретизмом аффиксов, а дивергентные явления – с рядом семантических и словотворческих процессов.

Ключевые слова: семантико-грамматические категории, конвергенция, дивергенция, транспозиция.

The article shortly covers the process of convergence in the meaning of formally-semantic phenomena which lead to the transposition of semantically-grammatical meaning of nouns. The author proves the connection between the convergence and syncretism of affixes and separately the connection between divergence and series of semantic and word-building process.

Key words: semantically-grammatical categories, convergence, divergence, transposition.

Семантико-словотвірні явища на рівні іменника, зокрема його семантико-граматичних категорій (далі – СГК), проявляється в лексикографічному та кваліфікаційному нерозрізненні первинних семантем у низці афіксованих іменників, вилучених нами для дослідження з тлумачного словника та словника іншомовних слів [13; 14], частково – з творів української літератури. Найяскравіше й найчастотніше це явище представлено в іменниках із омонімічними суфіксами абстрактності – збірності й одиничності – недискретності: а) на *-ств-(о)* (нерозрізнення первинності абстрактної й збірної семантики): *боярство, батрацтво, бурлацтво, кріпацтво* тощо; б) на *-ин-(а)* (нерозрізнення одиничної та недискретної семантики): *вербина, осичина, полотнина, ясенина* тощо.

Метою статті є спроба кваліфікації й визначення основних причин явищ нерозрізнення первинного значення іменників з омонімічними суфіксами *-ств-(о)* й *-ин-(а)*.

Перспективи дослідження полягають у можливості подальшого вивчення проблем суфіксальної омонімії, вирішення проблем її семантичного нерозрізнення й практичному застосуванні результатів роботи, зокрема, їх врахуванні при укладанні лексикографічних праць (морфемні та тлумачні словники), підручників та посібників з курсів «Сучасна українська мова.

Лексикологія, фразеологія й лексикографія» та «Сучасна українська мова. Морфеміка і словотвір».

Щодо вирішення проблеми, то у слов'янській лінгвістиці окреслилося кілька тенденцій: а) визнання подвійної словотвірної мотивації (типу *вчительство* від *учитель* (збірн.) і від *учити* (абстр.)) [16, с. 167; 9, с. 100–101]; б) омонімії словотвірних засобів [8, с. 24–25; 5, с. 68]; в) метонімії, наприклад: *декадентство* як течія – *декадентство* як сукупність декадентів [2, с. 57].

Нерозрізнення мотивації первинних семантем у семантично однорідних рядах іменників, на наш погляд, найадекватніше пояснює інший підхід, за яким суфікс *-ств-(о)* етимологічно поєднував синкретичні значення конкретності (збірності) й ознаковості, що як компонент суфіксальної семантики зберігається й дотепер [6, с. 66; 12, с. 18–20; 3, с. 57–61]. Зокрема, Л. Колібаба, досліджуючи асиметрію словотвірних співвідношень багатозначних дієслів та іменникових девербативів, відзначає конвергентну функцію афіксів *-ств-, цत्व-, нцत्व-*, яка полягає «в об'єднанні ВДІ (віддієслівних іменників) на позначення людської поведінки, рідше – професійної діяльності. Частина таких девербативів поєднує загальне значення опрідметненої дії з іншими: об'єкта й місця дії (*будівництво 2, видавництво 1*), (*керівництво 3*)» [7, с. 190–191].

Питомі іменники аналогічної структури виявляють суперечливі особливості. Так іменники *батрацтво, бідарство, гультайство, жебрацтво, земляцтво, керівництво, крамарство, кріпацтво, купецтво, куркульство, партизанство, побратимство* тощо за словником первинно належать до абстрактних і транспонуються (вторинна семантика) до збірних, словникові дефініції іменників тієї ж семантичної групи *боярство, бурлацтво, гайдамацтво, глитайство, козацтво, лицарство, панство, плебейство* тощо немотивовано фіксують зворотну транспозицію («збірні → абстрактні»), що потребує додаткових пояснень.

У результаті проведених досліджень було з'ясовано, що почасти причиною подібних транспозицій є авторське нерозрізнення паронімів типу *братство – братерство, керування – керівництво, людство – людськість, панство – панськість, товариство – товарицькість* тощо. Пор.: – *Непорушно тримається братерство народів! – ревуть і гримотять танкісти* (О. Довженко); – *Братерство радянських народів, виховане в нас великою нашою партією, – це сила, якій немає рівної у світі* (О. Довженко); – *Живе непорушно товариство! – гуркочуть льотчики, змітаючи з лиця землі ворогів без ліку* (О. Довженко). *Багато подій переплутається в сивих головах героїв Вітчизняної війни від частих спогадів і перетворюється на легенди, та одне залишиться непохитно вірним та незабутньо ясним – високе благородне почуття товариства і братерства всіх бійців, що знищили фашистське безумство на землі* (О. Довженко).

Таким чином, дотримуючись положень О. О. Потєбні про первинний синкретизм абстрактно-збірного значення суфікса *-ств(о)*, припускаємо, що після розпаду його на окремі значення відбувається їхнє повторне зближення (конвергенція). Аргументом на користь цього виступає зазначене нерозрізнення первинних семантем у семантично й словотвірному споріднених групах слів. Статистичне співвідношення різноспрямованих транспозицій (збірні → абстрактні; абстрактні ← збірні) дорівнює 19/21 (всього зафіксовано 40 лексем на матеріалі досліджуваних джерел).

Іншу значну групу одиниць з транспозиційно релевантним синкретизмом афіксальних значень (виявляється також у нерозрізненні первинних значень у семантично споріднених групах слів) становлять іменники із суфіксом *-ин-*. Як зазначає автор спеціалізованого дослідження Г. М. Куцак, суфікс *-ин-* має 8 рівноправних значень. Перше значення – предмета, друге омонімічне словотвірне значення – маси, речовини, живу тканину – суфікс *-ин* передає у відіменникових та відприкметникових утвореннях типу *деревина* (тверда тканина, що розташована між корою і серцевиною), *клітина* («найпростіша одиниця будови організму»), *білковина* (білкова речовина...)» [8, с. 25]. В. П. Олексенко у спеціальному дослідженні пов'язує етимологію й співвіднесеність одиничних імен з речовинними (недискретними): «Більш помітні зрушення в семантиці суфікса *-ин-* відбулися тоді, коли він почав поєднуватися з речовинними іменниками» [11, с. 259]. Етимологія значень суфікса *-ин* підтверджується й сучасним лексикографічним матеріалом. Так серед 32 виявлених

іменників на *-ин-* з гіпотетичними конвергентними відношеннями «одиничний предмет (частина) – недискретна (збірна) субстанція» 20 виявили транспозицію «одиничні → недискретні (збірні)»: *березина, вуглина, кожушина, осичина, посудина, сокорина, соснина, тополя, тростина* тощо. Решта одиниць цієї групи немотивовано засвідчують зворотну транспозицію: *дернина, дубина, конина, лушпина, парусина, ряднина, смеречина, тернина, черемшина* тощо. Окрім вищенаведених аргументів, на користь конвергенції свідчить і різна транспозиційна продуктивність синонімічних іменників з різними афіксами: *темність* (не виявляє вторинної семантики) – *темнота* (виявляє); *панськість* (не виявляє вторинної семантики) – *панство* (виявляє).

Первісний синкретизм значення відзначають науковці й у інших суфіксах (*-ан, -от* тощо) [1, с. 136; 10, с. 145]. Проте конвергентні відношення у таких словах відбуваються спорадично й, зокрема у випадку із суфіксом *-от*, часто при транспозиції супроводжуються зміною наголосу. Пор.: *чорнотá* (абстр.) – *чорнóта* (збірн.), так само *біднотá*, *пишнотá*, *смакотá*, *сліпотá* тощо.

Дивергенція як транспозиційний фактор на рівні SGK іменника виявляє себе у двох видах – словотвірному та семантичному. Словотвірний різновид полягає:

а) у використанні омонімічних афіксів або ширше – аналогічного способу словотворення при одному і тому ж твірному слові: *вид, доплив, виступ, забій, загін, залізняк, кропив'янка, капуста, посмітюха, пробіл, пропій* тощо. Ці слова мають по кілька значень, не пов'язаних між собою відношеннями перехідності. *Гаряче світло грало на запеченому бронзовому виду Олександри, обливало темні бронзові руки, блищало в тонесеньких волосинках, якими поросли ті кремезні руки* (М. Коцюбинський); *У деяких видів тварин виробились пристосування жити стадами (олени й багато інших копитних) або колоніями (чайки), що забезпечує кращий захист від хижаків* (Біологія). *Біля них, вигинаючи руки і стан, з розгону пролетіла Христина* (М. Стельмах). *У цьому і тільки в цьому сенсі ми можемо погодитися з Грабовичем, що «у Шевченковому міфі Україна зовсім не місце, територія чи країна, вона – стан буття...»* (О. Забужко). Особливо поширені в українській мові одиниці, утворені продуктивним суфіксом загальної предметності *-к-* від одних і тих же основ: «Цим шляхом в українській мові творяться головню іменникові омонімічні ряди, наприклад: *американка 1* – «громадянка США», *американка 2* – «майстерня, в якій негайно лагодять взуття, одяг тощо», *американка 3* – «невелика друкарська машина», *американка 4* – «сорт ярої пшениці; сорт картоплі» [4, с. 73–74]. О. М. Демська кваліфікує такі випадки транспозицією, наводячи їх поряд із іншими транспозиційно релевантними явищами переносу: *баба* (мати одного з батьків, вид печива), *вид* (обличчя, тип, граматична категорія), *козел* (тварина, гра, спортивний снаряд), причому дослідниця окремо від транспозиції вирізняє ще й семантичну дивергенцію як наслідок розпаду семантики багатозначного слова (*біднота* – «немаючі люди»; *біднота* – «матеріальні нестатки») [4, с. 74–

75]. На нашу думку, семемі іменників відіменникового походження із суфіксом *-к-* (*американка, лимонка, полька, циганочка*), які позначають в межах лексеми різні субстанції (абстрактні, дискретні, недискретні), не перебувають у транспозиційних відношеннях, оскільки денотати номіновані за вторинними атрибутивними семами (походження, місце розміщення, належність до певної культури), а семантика не пов'язана мотиваційними відношеннями (можуть утворюватися за спільною словотвірною моделлю як окремі слова).

б) у використанні аналогічного словотвірного засобу при творенні похідних від багатозначних слів: *приходить* (прибувати) – *прихід* (церковна спархія) і *приходить* (наставати, розпочинатися) – *прихід* (початок); *виступати* (видаватися вперед) – *виступ* (частина будівлі, гори тощо) і *виступати* (демонструвати щось на сцені) – *виступ* (процес репрезентації чогось на сцені) тощо. Г. Куцак спільнозвучні іменники поділяє на дві групи «До першої групи належать ті, омонімічні суфікси в яких поєднуються з коренево-спорідненими твірними основами, до другої – іменники, що утворені сполученням омонімічних суфіксів з омонімічними твірними основами» [8, с. 68].

Семантичний різновид дивергенції пов'язаний з різним засвоєнням одного й того ж іншомовного слова, що зумовлює розщеплення його значення. Н. І. Тарасова вказує на подвійну транспозицію схеми «абстр. → речов. → конкр. неіст. та іст. → неіст. → речов.» в рядах запозичених іменників відповідно «*тик*¹ – абстр. (мимовільне нервово скорочення м'язів обличчя, ший) *тик*² – речов. (тканина) – *тик*³ конкр. неіст. (дерево); ... *Титан*¹ – істота (велетень) – *титан*² – конкр. неіст. (великий кип'ятильник для води) – *титан*³ – речов. (хімічний елемент)» [15, с. 144]. На нашу думку, для з'ясування механізмів транспозиції, а також для відмежування псевдотранспозиційних відношень необхідно здійснювати етимологічний та словотвірний види аналізу. Такий підхід засвідчує в першому з наведених рядів псевдотранспозиційні відношення (*тик*¹ – франц. *tic*; *тик*² – англ. *teak*, від португ. *taca*, з малайського *tekka*; *тик*³ – голл. *tijk*) [13, с. 665], у другому – метафорично-метонімічні механізми переносу значення. Неоднозначність інтерпретації переносу та збігу фонетичних комплексів запозичених іменників вимагає чіткішого аналізу їхніх транспозиційних відношень, зокрема (в аспекті дослідження), й таких, що змінюють їхній СГК-статус. Аналіз низки інонімів (*агент, агрегат,*

акт, апарат, орган, партія, структура, фаза, фактура тощо) засвідчив семантичну дивергенцію як наслідок розпаду первинного значення запозиченого слова на семемі з відмінним СГК-статусом. На матеріалі українського словника їхню спорідненість встановити важко (пор.: *Комп'юнд* «1. Парова машина з двома циліндрами... 2. Суміш яких-небудь речовин, яка не становить хімічної сполуки» [14, Т IV, с. 249]. Розглянемо конкретні приклади, їхнє значення й етимологію: *кадр(и)* (фр. *cadre* – рама) має два основних значення, поданих у словнику як омонімічні: а) знімок, частина кінострічки; б) штатний склад працівників. *Ще молодий на початку фільму Мічурін перед кінцевими кадрами ділиться з глядачем своїми гіркими роздумами з приводу глибоких зморщок на своєму суворому обличчі* (О. Довженко); – *Мої кадри!* – *вдоволено засміявся той* (П. Загребельний). Аналогічно: *партія* (лат. *partis* – частина) має два основних (абстрактне й конкретне) значення, поданих у словнику як ЛСВ: а) група осіб, певна кількість товарів тощо; б) гра (у спорті), виконання музичного твору на певному інструменті. – *Братерство радянських народів, виховане в нас великою нашою партією, – це сила, якій немає рівної у світі* (О. Довженко); *Йї дадуть справжню велику партію. Сольну* (П. Загребельний). Порівняємо також: *рідка фаза – фаза розвитку; надійний агент – трохи хімічного агенту; терористичний акт – складання акту; два паспарту – трохи паспарту* тощо. Важливо зауважити, що розщеплення значення більшості подібних одиниць відбувається не на питомому українському лінгвальному ґрунті після засвоєння іноніма, а на проміжних етапах запозичення – в мовах-посередниках між мовою реципієнтом та українською, про що свідчить наявність, зокрема в англійській та німецькій мовах, полісемантичних інтернаціоналізмів на зразок *der Agent, die Partei* (нім.), *the action, the structure* (англ.).

Отже, конвергенція як транспозиціогенний фактор пов'язана з первісним синкретичним значенням (омонімічні суфікси послідовно або вибірково виявляють синкретизм значення). Дивергенція є наслідком полісемії твірного слова, омонімічного словотвірного засобу при одному і тому ж твірному слові або розпаду запозиченого слова на незалежні семантики. Якщо конвергентні відношення додатково мотивують метонімічний перехід, то випадки дивергенції кваліфікуємо як транспозиційні відношення низького ступеня у сфері СГК іменника, оскільки опоненти перебувають у відношеннях часткової мотивації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азарх Ю. С. Словообразование и формообразование существительных в истории русского языка / Ю. С. Азарх. – М. : Наука, 1984. – 248 с.
2. Безпояско О. К. Морфеміка української мови / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська. – К. : Наукова думка, 1987. – 209 с.
3. Дегтярьов В. І. Проблема походження категорій збірності й абстрактності в семасіологічному вченні О. О. Потебні / В. І. Дегтярьов // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 56–63.
4. Демська О. М. Лексична та лексико-граматична омонімія сучасної української мови : дис. ... кандидата філолог. наук / О. М. Демська / НАН України. – К., 1996. – 643 с.
5. Земская Е. А. Окказиональные и потенциальные слова в русском словообразовании // Актуальные проблемы русского словообразования. Материалы респ. научн. конф. (12–15 сент. 1972 г.) / Е. А. Земская ; отв. ред. доц. А. Н. Тихонов – Ч. 1. – Самарканд, 1972. – С. 19–28.
6. Історія української мови. Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лубінова та ін. ; АН УРСР. Ін-т мовознавств ім. О. О. Потебні – К. : Наукова думка, 1978. – 540 с.

7. Колібаба Л. М. Асиметрія словотвірних співвідношень багатозначних дієслів та іменникових девербативів / Л. М. Колібаба. – К. : Інститут української мови НАН України, 2005. – 349 с.
8. Куцак Г. М. Основні вияви словотвірної омонімії / Г. М. Куцак : дис. ... кандидата філолог. наук: 10.02.01. / НАН України. Ін-т української мови. – К., 2000. – 164 с.
9. Лопатин В. В. Выступление на обсуждении книги А. Н. Тихонова «Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка» / В. В. Лопатин // Актуальные проблемы русского словообразования, II. Самарканд, 1972. – С. 100 – 101.
10. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові / І. Г. Матвіяс. – К. : Радянська школа, 1974. – 184 с.
11. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника / В. П. Олексенко : дис. ... д. ф. н. : 10.02.01. / Херсонський держ. ун-тет. – Херсон, 2002. – 432 с.
12. Потєбня А. А. Из записок о русской грамматике / А. А. Потєбня. – М. : Учпедгиз, 1958. Т. 1 – 2. – 536 с.
13. Словник іншомовних слів. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1977. – 776 с.
14. Словник української мови : в XI томах. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1970–1980 / Т. I – XI.
15. Тарасова Н. И. Синтагматика лексико-грамматических разрядов имен существительных современного русского языка / Н. И. Тарасова : дис. ... кандидата філолог. наук / КГПИИЯ. – К., 1994. – 187 с.
16. Тихонов А. Н. Множественность словообразовательной структуры слова в русском языке / А. Н. Тихонов // РЯВШ. – 1972. – № 4. – С. 165–168.